

Alicja Saar-Kozłowska

Przekaz o królowie Annie Wazównie wyrażony w jej pomniku grobowym¹

[...] *Królewskie serce do wielkich rzeczy
na pospolity pożytek prędkie* [...]
Gabriel Joannicy²

Streszczenie: Pomnik grobowy Anny Wazówny (1568-1625) stanowi trwały, wielowarstwowy, oparty na rzeczywistej biografii królowny, dokument jej cnót oraz luteriańskiej wiary. Powstał z fundacji Władysława IV Wazy, około 1636 r. Znajduje się w dzisiejszym kościele katolickim Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny, wcześniej słynnym toruńskim zborze ewangelickim. Przekaz treści ideowych dzieła nastąpił poprzez symbole-znaki: krzyż, księga z cytatem z *Listu do Hebrajczyków* (Heb 11,6): *Beż wiary niemożliwe jest podobanie się Bogu*; kwitnąca gałązka – symbol roślin leczniczych, odniesienie do zainteresowań zmarłej botaniką i medycyną; bocian – symbol oddanej troski i opieki nad rodziną oraz poddanymi; wąż pod jego nogami – symbol pokonanego grzechu; wieniec i gałązka palmowa jako symbole zwycięstwa. Treści ideowe pomnika zawarte są także w personifikacjach, odczytanych według przepisów na obrazowanie pojęć abstrakcyjnych z *Iconologii* Cesarego Ripy (Wiary Chrześcijańskiej, Wdzięczności, Zwycięstwa), będących alegoriami dróg życia, które wiodą duszę w sfery wyższe. Zabytek i ceremonia pogrzebowa sytuowały zmarłą w niebie, podobnie jak symbolika elementów architektonicznych i detalu (kopuła – niebo, portal, kotary – brama światów).

¹ Artykuł stanowi próbę wprowadzenia czytelnika do odczytania programu ideowego pomnika Wazówny w sposób adekwatny do współczesnych jego twórcom – zlecniodawcy i fundatorowi, autorowi projektu i wykonawcom – metod kodowania i wyrażania treści, z założenia wielowarstwowych, operujących różnorodnymi nośnikami znaczeń symbolicznych, czytelnych jednocześnie powszechnie i tylko dla wtajemniczonych. Z uwagi na wyznaczoną objętość tekstu część zagadnień, które wymagałyby szerszego omówienia, zostały w toku wykładu jedynie wspomniane, przy jednoczesnym odesłaniu do literatury.

² Gabriel Joannicy, dedykacja dla Anny Wazówny w *Zielniku* Szymona Syreniusza, A. Saar-Kozłowska, *Zielnik Szymona Syreniusza*, „Rocznik Elbląski”, t. XXIV, 2012, s. 97-100; Tejże, *Królewskie serce do wielkich rzeczy na pospolity pożytek prędkie, czyli dedykacja Gabriela Joannicego dla Anny Wazówny* w „Zielniku” Szymona Syreniusza, [w:] H. Bobińska, G. Ojcewicz, A. Saar-Kozłowska, *Nie tylko brodnickie tajemnice Anny Wazówny*, Szczepiń 2018, s. 511-515 (odpis), 516-522. *Zielnik* Syreniusza, zob. <http://dlibra.bibliotekaelblaska.pl/dlibra/docmetadata?id=44476&from=publication> [dostęp: 30.11.2018].

Słowa kluczowe: Anna Wazówna, Wazowie w Polsce, ikonografia nowożytna, treści dzieła sztuki, sztuka nagrobna, barokowa *pompa funebris* w Polsce, nowożytne ceremonie pogrzebowe w Polsce, symbolika nowożytna, innowiercy w Polsce, kościół NM Panny w Toruniu, fundacje królewskie Wazów

Summary: Message on Anna Vasa of Sweden Expressed on her Tomb Monument

The tomb monument of Anna Vasa of Sweden (1568-1625) constitutes permanent, multi-layer document, based on her real biography, highlighting her virtues and Lutheran faith. The tomb monument was erected by Władysław IV Vasa at the today's catholic church of the Assumption of the Blessed Virgin Mary, formerly the famous Evangelical Church. The message of the work's ideas was achieved by constructing symbols-signs (a cross, book with a quotation from *Epistle to the Hebrews* (Heb 11,6): *Without faith it is impossible to please to God*, a twig in bloom – a symbol of medicinal plant – a reference to the deceased princess' interest in botany and medicine, a stork – symbol of devoted concern and care of the family and subjects, a snake under the stork legs – symbol of the defeated sin, a wreath and palm tree twig as symbols of victory), personifications read out following the rules of depicting abstract concepts taken from Cesar Ripa's *Iconology* (Christian Faith, Gratitude, Victory), allegories of the ways of life conducting the soul towards higher spheres. The monument and funeral ceremony situated the deceased in heaven, as other architectural elements and details did (the dome – heaven, portal, curtains – the gate of the worlds).

Keywords: Anna Vasa of Sweden, the Vasas in Poland, modern iconography, contents of a work of art, tombstone art, baroque *pompa funebris* in Poland, funeral ceremony in Poland, modern symbolism, infidels in Poland, Church of the Assumption of the Blessed Virgin Mary, Vasas' royal foundations.

Wstęp

Rok 2018 w województwie kujawsko-pomorskim został ogłoszony Rokiem Anny Wazówny w 450. rocznicę jej urodzin; odbyły się wystawy, konferencje, wykłady, konkursy wiedzy i plastyczne, powstały nowe publikacje, odprawiono nabożeństwa ekumeniczne, dlatego też warto przybliżyć tę wybitną postać oraz poświęcone jej dzieło sztuki.

Pomnik grobowy Anny Wazówny (1568-1625) w swym programie ideowym stanowi trwały, powszechnie dostępny, wielowarstwowy i głęboki, oparty na rzeczywistej biografii królowny dokument jej cnót, wyznawanej wiary, zasług doczesnych oraz sposobu pojmowania jej osobowości i wagi dokonań przez współczesnych. Przekaz ten został zakodowany w fundacji architektoniczno-rzeźbiarskiej o królewskiej randze (ok. 1636 r.) i jest po dziś dzień czytelny, nawet jeśli zabytek pozbawiony jest komentarza słownego w postaci inskrypcji, która nie została wykuta z racji nieukończenia prac nad dziełem. Aby odczytać program zabytku, należy przede wszystkim posłużyć się stosowanymi ówczesznie metodami kodowania treści symbolicznych i tradycją ich obrazowania, odnieść się do poznanej biografii królowny,

odczytać dzieło w kontekście historycznym, mając na uwadze sytuację wyznaniową Rzeczypospolitej, polityczne stosunki Polski i Szwecji³, politykę dynastyczną polskich Wazów, stosunki panujące w rodzinie fundatora – Władysława IV oraz aktywność obozu innowierczego w Polsce.

Nośniki treści symbolicznych w dziele sztuki oraz metody kodowania przekazu ideowego

Dzieła sztuki sepulkralnej są nie tylko formą upamiętnienia zmarłego człowieka. Przekazują w sposób obrazowy oraz tekstowy informacje o ich bohaterach, takie jak dane biograficzne, wyznanie, ale także pozycja majątkowa osób upamiętnionych oraz ich rodziny, zapatrywania estetyczne, przyjęte wzorce artystyczne, a nade wszystko – szczególnie w przypadku osób wyjątkowych uwiecznionych dziełami o charakterze jednostkowym – osobowość postaci.

Charakterystyka zmarłego następuje poprzez słowo oraz obraz. Przekaz słowny występuje w postaci inskrypcji, cytatów, często z *Pisma Świętego*, kompozycji słowno-obrazowych⁴. W wypowiedzi obrazowej rolę nośników wyrażanych treści odgrywają: rzeźba, architektura oraz detal architektoniczny, a także malarstwo. W przypadku rzeźby wykorzystywane są figury personifikacji – postaciowe wyobrażenia pojęć abstrakcyjnych, takich jak np. cnoty teologiczne (Wiara – *Fides*, Nadzieja – *Spes*, Miłość – *Caritas*) czy też równie często kardynalne (Sprawiedliwość – *Justitia*, Roztropność – *Prudentia*, Umiarowanie, Wstrzemięźliwość – *Temperantia*, Męstwo, Siła – *Fortitudo*), a także alegorie – obrazowe przedstawienia kategorii nieoglądalnych (np. oszczerstwo, triumf)⁵. Wykonywane są też płaskorzeźby ze scenami z życia bohatera, często pojawiają się również wyobrażenia zmarłego w postaci półfigury lub figury, ukazanej w pozycji leżącej, stojącej, klęczącej, z oznakami pozycji społecznej (insygnia, klejnoty, strój), z symbolami wykonywanego zawodu

³ A. Saar-Kozłowska, *Geneza fundacji pomnika grobowego Anny Wazówny w Kościele NP Marii w Toruniu*, [w:] *Sztuka Torunia i Ziemi Chełmińskiej 1233-1815*, red. J. Poklewski, Warszawa-Poznań-Toruń 1986, s. 174-179.

⁴ J. Pelc, *Słowo i obraz. Na pograniczu literatury i sztuk plastycznych*, Kraków 2002; Z. Maślińska-Nowakowa, *Formy słowno-obrazowe kościoła św. Anny w Krakowie*, [w:] *Treści dzieła sztuki*, [w:] *Materiały sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki*, Gdańsk, grudzień 1966, Warszawa 1969, s. 195-213; A. Alciatus, *Emblematum libellus, Książeczka emblematów*, przekł. i komentarze pod kier. M. Mejora: A. Dawidziuk, B. Dziadkiewicz, E. Kustroń-Zaniewska, wstęp i oprac. R. Krzywy, Warszawa 2002; C. Ripa, *Ikonologia*, przekł. I. Kania, Kraków 1998.

⁵ Z. Maślińska-Nowakowa, *Formy słowno-obrazowe*, dz. cyt., s. 208.

(np. książka dla intelektualisty, czaszka dla lekarza, roślina, np. kwitnąca gałązka, dla botanika). Sceny z życia zmarłego ilustrowano najczęściej płasko-rzeźbami.

Forma dzieła, jego okazałość oraz lokalizacja także wyrażają określony przekaz ideowy. Wystawienie nagrobka w prezbiterium jest najbardziej zaszczytne i zastrzeżone dla postaci wybitnych. Skala dzieł świadczy o randze osoby, rozmachu fundacji i potęgze rodu. Forma zawieszonego na ścianie epitafium, przyściennego lub wolnostojącego nagrobka, a także kaplicy, wyraża nie tylko ówczesnie panujące ogólne wzorce artystyczne lub wzorce przyjęte w danym środowisku klasowym czy wyznaniowym, ale także pozycję rodziny.

Zastosowane elementy architektoniczne mają też przyjętą od wieków wymowę, na przykład kopuła symbolizuje niebo oraz baldachim rozpięty nad grobem wyjątkowej osobistości, łuk wywyższa postać znajdującą się pod nim, portal – ozdobne obramienie wejścia – może symbolicznie stanowić granicę świata doczesnego i sfer zaświatowych⁶, porządek architektoniczny oznacza rangę i charakter osoby, np. dorycki stosowany był dla odznaczających się męstwem, koryncki, bardzo bogaty, dla członków rodziny królewskiej⁷. Już samo zastosowanie formy kolumnowej w architekturze dzieła sztuki sepulkralnej stanowiło rodzaj wywyższenia upamiętnianego bohatera. Ornament i wszelkie ozdoby bądź trzymane przez postacie przedmioty (atrybuty) mogły symbolizować śmierć (np. zgaszona pochodnia), nadzieję na życie wieczne (np. owoc granatu), chłód śmierci (np. ornament zwijany⁸). Wykorzystywane w kompozycji architektury figury geometryczne, najczęściej doskonale, włączały w przekaz ideowy swoją symbolikę⁹. Dzieło sztuki stawało się zatem wieloaspektowym, wielowarstwowym nośnikiem różnorodnych treści zakodowanych w nim, czytelnych w niejednakowym zakresie dla odmiennych od-

⁶ J. Białostocki, *Drzwi śmierci: Antyczny symbol grobowy i jego tradycja*, [w:] tegoż, *Symbol i obrazy w świecie sztuki*, Warszawa 1982, t. 1, s. 158-186.

⁷ K. Cieślak, *Kościół cmentarzem*, dz. cyt., „Asocjacje Koryntii z pojęciem cnoty łączą się [...] z przekonaniem o triumfalnym i pomnikowym charakterze kolumny” – s. 71.; E. Forsman, *Säule und Ornament. Studien zum Problem des Manierismus in den nordischen Säulenbüchern und Vorlageblättern des 16. und 17. Jahrhunderts*, Stockholm 1956.

⁸ Ornament zwijany (Rollwerk) – ornament przypominający przestrzenne komponowanie form wyciętych z blaszanej taśmy, jego zakończenia są spiralnie zwinięte i czasem także podgięte do góry. Rollwerk stosowany był szeroko w dekoracji architektonicznej, w rzeźbie i snycerstwie, meblarstwie, złotnictwie, tkactwie, malarstwie, grafice i iluminatorstwie.

⁹ J.E. Cirlot, *Słownik symboli*, przekł. I. Kania, Kraków 2000, s. 130-131 (*Figury*), 132-134 (*Formy*).

biorców. Zależał on od więzi ze zmarłym i znajomości jego dziejów, wykształcenia, wiedzy o literaturze, historii, sztuce dawnej i współczesnej, a nade wszystko od znajomości kodów przekazu treści ideowych dzieł plastycznych. Wiele elementów takiej złożonej wypowiedzi artystycznej swymi tradycjami sięgało antyku. W czasach baroku ten przekaz bywał bardzo skomplikowany i głęboki, ale w myśl ówczesnych poetyk mógł być on odczytywany przynajmniej w dwu warstwach: pierwszej – poprzez widoczne, powszechnie znane symbole, oraz głębszej – poprzez personifikacje, alegorie, symbole, powiązania słowno-obrazowe i tradycję obrazowania idei i tematów. Tak też było w przypadku pomnika grobowego szwedzkiej księżniczki luterńskiego wyznania – Anny Wazówny.

Upamiętnienie cnót bohaterki

Program treściowy pomnika grobowego Anny Wazówny (1568-1625)¹⁰ stanowi odzwierciedlenie i przesłanie dotyczące jej biografii, pozycji w rodzinie królewskiej, osobowości, znaczenia dla współczesnych wykreowanego „symbolu postaci” – bohaterki religijnej, a szczególnie dla jej współwyznawców. Jest świadectwem cnót, którym hołdowała za życia – reprezentując tym samym „moralnie uporządkowaną postawę do realizowania czynów dobrych w określonej dziedzinie ludzkiego działania”¹¹. Uzasadnienie przekazywanych treści zawierają odnalezione dokumenty źródłowe, natomiast po bohaterce dzieła pozostało stosunkowo niewiele pamiątek, albo wciąż czekają one na odnalezienie, odkrycie, bądź rozpoznanie.

¹⁰ Na temat biografii bohaterki M. Dubiecki, *Dwie przedstawicielki dawnych dynastii*, „Przegląd Powszechny“, T. 50, R. 13, 1896, z. 4 s. 38-50, z. 5, dokończenie, s. 186-206; H. Almqvist, *Anna*, [w:] *Svenskt biografiskt lexicon*, t. 2, 1919, s. 22-27; K. Lepszy, *Anna Wazówna*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 1, Kraków 1935, s. 133-134; D. Maciak, *Anna Wazówna, Zarys biografii*, „Rocznik Teologiczny Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej“, XXXII, 1990, z. 2, s. 287-306; G. Kurkowska, *Anna Wazówna 1568-1625. Polskie losy szwedzkiej królowny*, Toruń 1995; A. Saar-Kozłowska, *Infantka Szwecji i Polski. Anna Wazówna 1568-1625. Legenda i rzeczywistość*, Toruń 1995, Tejże, *Anna Wazówna – „Królowa Botaniki Polskiej”*. *Mądra królowna w historii staropolskiej medycyny*, [w:] *Album Amicorum. Między Wilnem a Toruniem. Księga pamiątkowa dedykowana profesorowi Józefowi Poklewskiemu*, Toruń 2008, s. 304-319; W. Leitsch, *Anna, die Schwester des Königs*, [w:] Tegoż, *Das Leben am König Sigismunds III. von Polen*, Bd. II, Wien 2009, s. 1074-1144; A. Saar-Kozłowska, *Zielnik Szymona Syreniusza*, „Rocznik Elbląski”, t. XXIV, 2012, s. 45-105.

¹¹ Stanisław Witek, *Cnota*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 3, Lublin 1995, szp. 521.

Królewna była osobą bardzo aktywną i za życia dobrze znaną jako wnuczka, córka, siostrzenica i siostra władców, także jako stanowcza luteranka, a wieści o jej uporze w sprawach wiary docierały także na inne znamienite dwory europejskie, włącznie z papieskim i medycejskim¹². Dała się poznać jako dobra administratorka podległych jej starostw – brodnickiego (1605) i golubskiego (1611), także jako wspomożycielka swoich przyjaciół¹³, współwyznawców¹⁴ oraz poddanych¹⁵ – niezależnie od wyznania¹⁶, jako osoba zainteresowana botaniką, ziołolecznictwem i medycyną oraz medycznymi i botanicznymi księgami¹⁷, prowadząca bogatą korespondencję. Wsparła finansowo wydanie *Zielnika* krakowskiego lekarza Szymona Syreniusza – księgi służącej leczeniu i medycynie domowej po kres XVIII wieku¹⁸. Sama układała zieleńnik roślin leczniczych¹⁹. Całe życie cierpiała z powodu problemów zdrowotnych, jednakże próbowała sobie z nimi radzić, także poprzez rozwijanie własnej wiedzy medycznej, którą służyła chętnie innym. Jeszcze na łożu śmierci organizowała ślub swej podopiecznej Magdaleny von Farensbach, nie zaniedbując działań na rzecz innych. Pozostały po niej listy

¹² A. Saar-Kozłowska, *Śmierć i problemy pochówku Anny Wazówny w Brodnicy*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo XXVII – Nauki Humanistyczno-Społeczne”, 1996, z. 298, s. 59-61.

¹³ *Anna Vasas brev till familien Gyllenstierna 1591-1612. Listy Anny Wazówny do rodziny Gyllenstiernów z lat 1591-1612*, wyd. J. Dumanowski, P. Garbacz, W. Krawczuk, O. Swensson, Kraków 2002.

¹⁴ A. Saar-Kozłowska, *Anna Wazówna i Waleriusz Herberger. Dwie drogi spełnienia nakazów wiary*, [w:] *Kościół imienia Żłóbka Chrystusa (Kripplein Christi) we Wschowie na tle procesu konfesjonalizacji w krajach Europy Środkowej*, red. P. Klint, M. Małkus, K. Szymańska, Wschowa 2012, s. 309-318.

¹⁵ Korespondencja Anny Wazówny (łącznie 33 listy, w tym: 25 Anny Wazówny, 6 pisanych do niej i 2 powiązane tematycznie), Akta Miasta Gdańska 300/ 53, Korespondencja, Królowie polscy, nr 61, Anna, siostra Zygmunta III, 1591-1623; Archiwum Miasta Elbląga, sygn. 692.

¹⁶ Np. Marszałkiem dworu Wazówny był Adam Parzniewski, katolik, któremu ufundowała epitafium w katedrze warszawskiej, a jej ulubioną dwórką była Parzniewska, która pozostała z królewną do ostatnich chwil jej życia.

¹⁷ Zob. A. Saar-Kozłowska, *Anna Wazówna* – „Królowa Botaniki Polskiej”, dz. cyt., s. 303-319.

¹⁸ R. Żurkowska, *Wokół „Zielnika” Szymona Syreniusza*, „Rocznik Biblioteki Polskiej Akademii Nauk w Krakowie”, R. XXX, 1985, s. 169-183.

¹⁹ A. Zemanek, *Odnalezienie prawdopodobnych śladów pierwszego polskiego zieleńnika królowny Anny Wazówny*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, R. 41, 1996, s. 197-205.

– udało się odnaleźć ich ponad 300²⁰, dedykowane jej druki okolicznościowe oraz te o tematyce religijnej²¹, rękopis z cytatami biblijnymi w Uppsali, relacje z jej pogrzebu²² i *Panegyryk* żałobny²³, wiersze profesorów akademickiego gimnazjum toruńskiego (1636)²⁴, inne ofiarowane jej utwory, łącznie z dedykacją profesora krakowskiej Alma Mater, Gabriela Joannicego, w *Zielniku Syreniusza*²⁵. Nie ma pewnego jej portretu²⁶, brak jej rzeczy osobistych, książek, sprzętów medycznych, zbioru recept, o których wiadomo, że istniały²⁷.

Jest jednak, jak zostało już powiedziane, poświęcone jej dzieło, które stanowi wyrażony formami sztuki zapis jej życia i dokonań. Dziełem tym, które

²⁰ Odwołania do korespondencji królowny *Archiwum Domu Sapiechów*, t. 1, listy z lat 1575-1606, wyd. A. Prochaska, Lwów 1892; S.P. Koczorowski, *Dziesięć listów Anny Wazówny (1603-1620)*, „Reformacja w Polsce II”, 1922, s. 296-305; A. Saar-Kozłowska, *Infantka*, dz. cyt.; Tejże, *Polskie lata Anny Wazówny. Przyczynek do badań nad osobowością postaci w świetle nowo poznanych źródeł*, „Almanach Historyczny” t. 3, 2001, s. 40-71; *Anna Vasas brevitill familien Gyllenstierna 1591-1612*, dz. cyt.; A. Saar-Kozłowska, *Medyczo duchowe aspekty choroby Anny Wazówny w świetle XVII-wiecznej korespondencji prywatnej*, [w:] H. Bobińska, G. Ojcewicz, A. Saar-Kozłowska, *Nie tylko brodnickie tajemnice Anny Wazówny*, dz. cyt., s. 135-344.

²¹ A. Saar-Kozłowska, *Anna Wazówna i Waleriusz Herberger*, dz. cyt., s. 316, przyp. 30. Królowna miała trzy zamki – w Stegeborgu, Brodnicy, Golubiu-Dobrzyniu, w których rezydowała, obecnie istniejące w mocno zmienionym stanie oraz pałac w Brodnicy. Zachowała się też jej złota bransoleta z herbami Szwecji, Wazów, Folkungów i monogramem APS (*Anna Princeps Sveciae – Anna Sveriges Princessa*). Zob. A. Saar-Kozłowska, *Infantka*, dz. cyt., s. 67-70; tejże, *Klejnoty*, dz. cyt.; G. Ojcewicz, *Brodnicka grabież grobu Anny Wazówny, czyli polsko-szwedzkie losy złotej bransolety. Nowa wersja wydarzeń*, [w:] H. Bobińska, G. Ojcewicz, A. Saar-Kozłowska, *Nie tylko brodnickie tajemnice Anny Wazówny*, dz. cyt., s. 39-67.

²² *Relatio de Augustiis Egzequiis Serenissimae Annae Principis Sveciae felicitis memoriae Thorunii Borussorum a. d. XV mens Julii. Ann. M.D.C. XXXVI celebratis*, Thorunii, Apud Franciscum Schnellboltz.

²³ M. Opitz, *Panegyricus Serenissimae Suecorum Gothorum ac Vandalorum Principis Annae Heroinae Praestantissimae Honori Piaequae Memoriae Consecratus a Martino Opitio*, Thorunii, Ex Officina Schnellboltziana, Iterum editus, Ann MDC XXXVI; I. Mikołajczyk, *Marcin Opitz w hołdzie Annie Wazównie*, „Folia Toruniensia”, 2000, nr 1, s. 69-89.

²⁴ *Sacrum Honori et Memoriae Serenissimae Principis Annae Infantis Sveciae [...] Heroinae Religiosissimae [...] Dicatum a Docentibus in Gymnasio Thorunensis*, Thorunii 1636.

²⁵ Zob. przyp. 2.

²⁶ W. Drecka, *Portret Anny Wazówny J. H. Elbfasa*, [w:] *Ars auro prior. Studia Joanni Białostocki sexagentariodicata*, Warszawa 1981, s. 523-525.

²⁷ Listy Anny Wazówny do Urszuli Meierin z lat 1624-1625, Riksarkivet w Sztokholmie, *Extranea Polen IX*, sygn. 111(1).

stało się znakomitą dokumentem poświadczającym charakter wazowskiej księżniczki²⁸, jest jej pomnik grobowy, znajdujący się w obecnym kościele Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Toruniu, który w latach 1557-1724 był słynnym, nie tylko na terenie ziemi chełmińskiej, ale także w całym Królestwie Polskim, zboiem luteranckim, służącym także wiernym innych wyznań protestanckich²⁹. Zabytek powstał około 1636 r. z fundacji króla Władysława IV Wazy, bratanka zmarłej, tolerancyjnie nastawionego wobec innowierców, niestety z przyczyn wynikających z polityki wyznaniowej i uległości wobec papieża na uroczystościach żałobnych nieobecnego, a reprezentowanego w Toruniu 16 lipca 1636 r. przez kalwinistę Krzysztofa Radziwiłła, wykonawcę zaleceń monarszych. Dzieło znajduje się w prezbiterium świątyni, po lewej stronie ołtarza głównego, niegdyś poliptyku gotyckiego, od lat 30. XVIII w. okazałej konstrukcji barokowej. W krypcie pod podłogą wnętrza skromnej budowli pochowane zostały doczesne szczątki Wazówny, które na pogrzeb należnej jej królewskiej rangi czekały niemal 11 lat w Brodnicy.

Pomnik grobowy Anny Wazówny, rodzaj skromnego mauzoleum, ma formę przykrytej nieforemną kopułą głębokiej wnęki portalowej o planie połowy elipsy, otwierającej się do prezbiterium kościoła półkolistą arkadą ujętą okazałym portalem. Mieści ona przyścienny nagrobek zmarłej. Z zewnątrz budowla ma prosty półkolisty kształt, zamknięty stożkowatym dachem skrywającym niewidoczną kopułę, ściany podzielone są pionowymi akcentami lizen, płycinami; wieńczy je słabo rozbudowany gzyms. Wnętrze grobowca jest niezwykle proste. Wyłożono je jedynie czarnym kamieniem, ledwo zaznaczono cokolwiek ścian, kopułę podkreślono jednak gzymsem, aby zaznaczyć funkcję tego elementu architektonicznego, istotną także w kreowaniu przekazu treściowego całości³⁰.

²⁸ A. Saar-Kozłowska, *Polskie lata Anny Wazówny*, dz. cyt., zwłaszcza s. 58-71, 68-69. Zob. <http://pilsudski.jcom.pl/foto/Anna/POLSKIE.pdf?i=1> [dostęp: 10.01.2019].

²⁹ P. Birecki, *Sztuka luterancka na ziemi chełmińskiej od drugiej połowy XVI do pierwszej ćwierci XVIII wieku*, Warszawa 2007; A. Saar-Kozłowska, *Pomnik upamiętniający Annę z Leszczyńskich Potocką w kościele Wniebowzięcia Najświętszej Panny Marii w Toruniu*, „Gdański Rocznik Ewangelicki”, vol. IX, 2015, s. 38-61.

³⁰ Zabytek wykonany został z czarnego wapienia zbitego, nazywanego czarnym marmurem, ze względu na zdolność przyjmowania poleru oraz z białego alabastru. Z marmuru powstały elementy architektoniczne zabytku, takie jak kolumny, okładziny wnętrza oraz portalu, cokolwiek oraz sarkofag, na którym spoczywa posłanie zmarłej, zaś z alabastru – jej figura, rzeźby personifikacji umieszczone na portalu oraz elementy detalu architektonicznego, takie jak kapitele i bazy kolumn, herby, ozdobne plakiety, podwieszane tkaniny, woluty z pękami kłosa owocowo-listnych ujmujących cokolwiek nagrobka.

Il. 1. Pomnik grobowy Anny Wazówny w kościele Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Toruniu, ok. 1636 r., fot. A. Skowroński

Nagrobek składa się z wysokiego cokółu ujętego podwójnymi przeciwstawnie skrętnymi wolutkami, z górnej z nich zwiesza się pęk owocowo-listny. Na wierzchniej płycie cokółu, na lwich łapach ustawiono otwarty sarkofag, na którym znajduje się posłanie z figurą zmarłej. Postać leży na wznak, lekko tylko unosząc się i podginając nogi, ma otwarte oczy, ręce złożone do modlitwy. Ubrana jest w suknię przedstawioną na modłę hiszpańską, z okazałą kryzą, o obcisłej górnej partii, z rozbudowanymi naramiennikami, z rozkloszowaną dolną częścią, o rozciętych, długich do samej ziemi rękawach. O randze upamiętnionej osoby świadczy garnitur istic królewskich klejnotów, z powtarzającym się motywem dwu pereł, składający się z okazałego łańcucha, trzech zawieszek (wisiorów), łańcucha dłuższego i cieńszego złożonego z beczułkowatych ogniw, dwu bransolet, naszywanych klejnotów, zwanych *pontalikami*; zapewne niegdyś dłonie królowy (obecnie rekonstruowane) zdobiły pierścienie³¹.

Il. 2. Figura Anny Wazówny w jej pomniku grobowym w kościele Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Toruniu, około 1636, fot. M. Rdesińska, A. Saar-Kozłowska

³¹ A. Saar-Kozłowska, *Klejnoty Anny Wazówny w jej wizerunku nagrobnym w Toruniu*, [w:] *Amulet – Znak – Klejnot. Biżuteria w Polsce*, Materiały z IV Sesji Naukowej zorganizowanej przez Toruński Oddział Stowarzyszenia Historyków Sztuki oraz Międzynarodowe Targi Gdańskie S.A. w Gdańsku, w dniach 6-7 marca 2003 roku, red. nauk. K. Kluczwajd, Toruń 2003, s. 56-68, il. s. 184-188 (*Rzemiosło artystyczne i wzornictwo w Polsce*).

Portal ma około 10 m wysokości. Składa się z dolnej partii kolumnowej, nastawy oraz zwieńczenia. Do wnętrza grobowca prowadzi on przez półkolistą arkadę, którą ujmują kolumny i półpilastry o korynckich kapitelach. Dźwigają one gzyms oraz odcinki belkowania, składające się z architrawu, fryzu i gzymsu. W przyluczach arkady umieszczono ozdobne tkaniny – jakby podwieszone chusty-kotary. Architektoniczne elementy pionowe dolnej partii dźwigają rozsunięty półkolisty naczółek. Pomiedzy jego ćwierćkolistymi spływami wstawiono prostokątną płytę, na której w okazałym kartuszu, zbudowanym z ornamentów rollwerkowo-okuciowych (zwijanych i okuciowych³²), z elementami w kształcie małżowiny chrząstkowej, umieszczono snopek – herb Wazów. Po bokach środkowej płyty, pod bogato profilowanymi spływami naczółka, znajdują się – po lewej stronie trzy korony szwedzkie (w odwrotnym, niepoprawnym układzie, jedna ponad dwiema), po prawej zaś lew skandynawskiej dynastii Folkungów.

Na spływach naczółka oraz na szczycie zwieńczenia umieszczono trzy figury alegoryczne, które uosabiają cnoty zmarłej. Postacie te, dzięki utrzymanym przez nie atrybutom, zostały w toku badań historyczno-artystycznych rozpoznane jako Wdzięczność (wł. *Gratitudine*, łac. *Gratitudo*) po lewej stronie zabytku, Wiara Chrześcijańska (wł. *Fede Christiana*, łac. *Fides Christiana*) po prawej, w centrum Zwycięstwo (wł. *Vittoria*, łac. *Victoria*)³³. Mimo tego, że pomnik uległ w ciągu wieków silnym zniszczeniom oraz przekształceniom, na te identyfikacje znaczeń figur portalowych pozwoliło odtworzenie dawnych, zniekształconych w toku dziejów atrybutów. Było to możliwe dzięki zachowanym XVIII-wiecznym przekazom ikonograficznym – rysunkowi i grafice³⁴ oraz dokumentom z czasów XIX- i XX-wiecznych konserwacji zabytku³⁵. Po

³² Ornament okuciowy – późnorennesansowy ornament składający się z motywów naśladowanych płaskie żelazne okucia np. skrzyń, tworzą go listwy i ażurowe plakiety; obok nich występują m.in. kaboszony, małe rauty i motywy imitujące główki gwoździ, itp., wykorzystywano też w kompozycjach ornamentalnych m. in. maszkarony, lwie głowy, motywy fantastyczne i roślinne.

³³ A. Saar-Kozłowska, *Infantka*, dz. cyt., s. 112-126, tejże, *Iustitia i religio – „Dwa Skrzydła” wiodące duszę w sfery wyższe. Dzieło sztuki jako wzór moralno-filozoficzny na przykładzie pomnika grobowego Anny Wazówny*, Festiwal Filozofii, t. 8, *Filozofia i Sztuka*, red. nauk. E. Starzyńska-Kościuszko, A. Kucner, P. Wasyluk, Olsztyn 2016, s. 169-195.

³⁴ A. Saar-Kozłowska, *Infantka*, dz. cyt., s. 112-126, il. 18.

³⁵ Zespół akt Rejencji w Kwidzynie (Regierung Marienwerder) z lat [1698] 1808-1944, sygn. 10/4692, 4693, Archiwum Państwowe w Gdańsku; Copernicus-Verein für Wissenschaft und Kunst zu Thorn, sygn. 119-122 (od roku 1902), 144 (1838-1944); Państwowa Inspekcja

usunięciu błędnie odtworzonego atrybutu figury po lewej stronie (kielicha) oraz przywróceniu wieńca laurowego w dłoni figury na szczycie portalu, zestaw atrybutów był następujący: po lewej kwitnąca gałąź, bocian z wężem pod nogami, po prawej otwarta księga z cytatem z nowotestamentowego *Listu do Hebrajczyków* – *Sine Fide impossibile est Deo placere Hb 11 c. 6* (*Beż wiary niemożliwe jest podobanie się Bogu, Hbr 11,6*) oraz krzyż, na szczycie zwieńczenia wieniec laurowy, gałązka (obecnie laurowa, pierwotnie palmowa). W przypadku identyfikacji figur wszystkie atrybuty są jednakowo ważne, ale z przestrzeni nawy głównej świątyni, skąd najczęściej zabytek jest oglądany, najwyraźniej prezentuje się kwitnąca gałąź oraz krzyż i wieniec na szczycie.

Dzieło wyraża wielowarstwowy program ideowy zgodnie ze stosowanymi ówczesnie systemami kodowania treści. Pierwsza z tych warstw zawiera treści ogólnie rozpoznawalne, powszechnie znane, zgodne z charakterystyką bohaterki. Nazwiemy ją warstwą symboli-znaków. Drugą warstwę, wymagającą głębszej interpretacji, czytelną dla osób wtajemniczonych w ówczesne kody przekazu treści, stanowi zespół wymienionych powyżej personifikacji. Systemowi temu wtóruje symbolika elementów architektury, zastosowanych materiałów, detali, proporcji, kształtów geometrycznych odczytanych w kompozycji architektonicznej, wyznaczanych przez nią kierunków (głównie oś pionowa³⁶) oraz wykreowanej przestrzeni – wnęki kopułowej poza rzeczywistością ziemską (zmarła jest w niebie). Ażeby rozszyfrować-odkodować kolejne warstwy treści wyrażanych przez pomnik grobowy Anny Wazówny trzeba odnieść się do wielowiekowej, sięgającej antyku, symboliki oraz jej aktualizacji w czasach nowożytnych.

Nigdy w pełni nie ukończony pomnik nie został opatrzony wykutą na tablicy cokołu nagrobka, zapewne zaplanowaną pierwotnie, inskrypcją nagrobną informującą o pochodzeniu, randze i dokonaniach zmarłej osoby³⁷. Przejściowo, krótki tekst *Anna Princ. Svec. 1637*, znajdował się na wysokich drzwiach przez jakiś czas zamykających wejście do wnęki grobowca. W 1995 r. został umieszczony na posadzce pomieszczenia, ponad kryptą, napis *Anna Wazówna*

Budowlana i Państwowy Urząd Budownictwa Naziemnego w Toruniu, sygn. P 30; Państwowa Inspekcja Budowlana i Państwowy Urząd Budownictwa Naziemnego w Toruniu 1839-1937, sygn. 45, Archiwum Państwowe w Toruniu.

³⁶ A. Saar-Kozłowska, *Szczęśliwość wieczna królowny Anny Wazówny. W niebie pod kopułą pomnika grobowego*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici”, Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo XLIV, Nauki Humanistyczno-Społeczne, 2013, z. 414, s. 125-162.

³⁷ A. Saar-Kozłowska, *Napisy na pomniku grobowym królowny Anny Wazówny w kościele Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Toruniu. Pytanie o granice interpretacji*, [w:] *Inskrypcje toruńskie*, red. I. Sawicka, Toruń 1999, s. 115-165.

1568-1625. W tej sytuacji niemal cały ciężar wyrażenia przekazu treściowego o upamiętnionej bohaterce spoczął na elementach obrazowych pomnika (figurach – zmarłej i personifikacji) oraz elementach architektonicznych i detalu.

Powstały w toruńskim kościele zabytek nie był odosobnionym elementem upamiętnienia słynnej bohaterki obozu innowierczego, jaką stała się królowna Anna Wazówna. Na jego program składały się także uroczystość żałobna³⁸ oraz druki okazjonalne i w ich kontekście symbolika przekazu dzieła architektoniczno-rzeźbiarskiego dopełniała się. Ceremonia pogrzebowa przygotowana przez współwyznawców zmarłej, nie zawsze zgodnie z zaleceniami władcy, stanowiła rodzaj zadośćuczynienia za przedśmiertne nawracanie do konwersji, niepogrzebanie ciała w sposób należny z racji wysokiego urodzenia, rozgłoszenie plotki o zmianie wyznania na łożu śmierci na katolickie, brodnicką profanację, kiedy ciało wyjęte z sarkofagu odarto z szat i skradziono klejnot albo dwa³⁹. *Panegyryk*, wprowadzając motywy apokaliptyczne – pochodzących zbrojonych odzianych w biel, księgi żywota, do której już została wpisana zmarła, korony żywota, którą otrzymała już od Chrystusa – sytuował bohaterkę w niebie i stwarzał paralelę do przechodzącego ulicami Torunia konduktu żałobników, którzy z rozkazu Władysława IV także odziani byli w biel oznaczającą czystość, zwycięstwo i stan panieński zmarłej. W czasie trwania ceremonii, wydarzenia odbywały się jakby równolegle w dwu rzeczywistościach: ziemskiej – żałobników oraz niebiańskiej – królowny i towarzyszącego jej orszaku zbawionych⁴⁰. Marcin Opitz napisał: „Oto towarzystwo, orszak odziany na białe, dusze niebu przypisane”⁴¹. Kondukt docierał do grobowca, gdzie leżała i lekko unosiła się na posłaniu zmarła królowna przed obliczem niewidzialnego dla ziemskich obserwatorów Boga, ręce składając do modlitwy

³⁸ Relacje źródłowe na temat pogrzebu Wazówny w 1636 r. A. Saar-Kozłowska, *Infantka*, dz. cyt., s. 76-99, przyp. 63 na s. 166.

³⁹ A. Saar-Kozłowska, *Śmierć i problemy pochówku*, dz. cyt., s. 69-80, aneks nr 4, s. 89-91; G. Ojcewicz, *Brodnicka grabież grobu Anny Wazówny*, dz. cyt., s. 39-64.

⁴⁰ Tejże, *Szczęśliwość wieczna królowny Anny Wazówny: w orszaku zbawionych w panegyryku żałobnym Marcina Opitza oraz w trzecim niebie, o którym pisała do pastora Herbergera*, [w:] *Kultura Radości na ziemi wschowskiej*, red. P. Klint, M. Małkus, K. Szymańska, Wschowa 2013, s. 221-245, zwłaszcza 232-235.

⁴¹ I. Mikołajczyk, *Marcin Opitz w hołdzie Annie Wazównie*, dz. cyt., s. 86, 87. Zob. też prawdopodobny projekt inskrypcji nagrobnej: DEO OPT[IMO]. MAX[IMO]. ET MEMORIAE AETERNAE SERENISSIMAE PRINCIPI ANNAE (w XVII-wiecznych miscellaneach toruńskich, sygn. Pol. 7.III. 281-352 tekst dołączony do druku oznaczonego numerem 315, lecz nie posiada z nim związków treściowych (Biblioteka im. Cypriana Norwida w Elblągu); Epitafium Anny księżniczki polskiej i szwedzkiej [po 1625], rkps, Archiwum Państwowe w Gdańsku, sygn. 300, R – Vv, 12, s. 303.

gestem poddania się jego woli, otwartymi oczami oglądając już inną rzeczywistość – niebiańską.

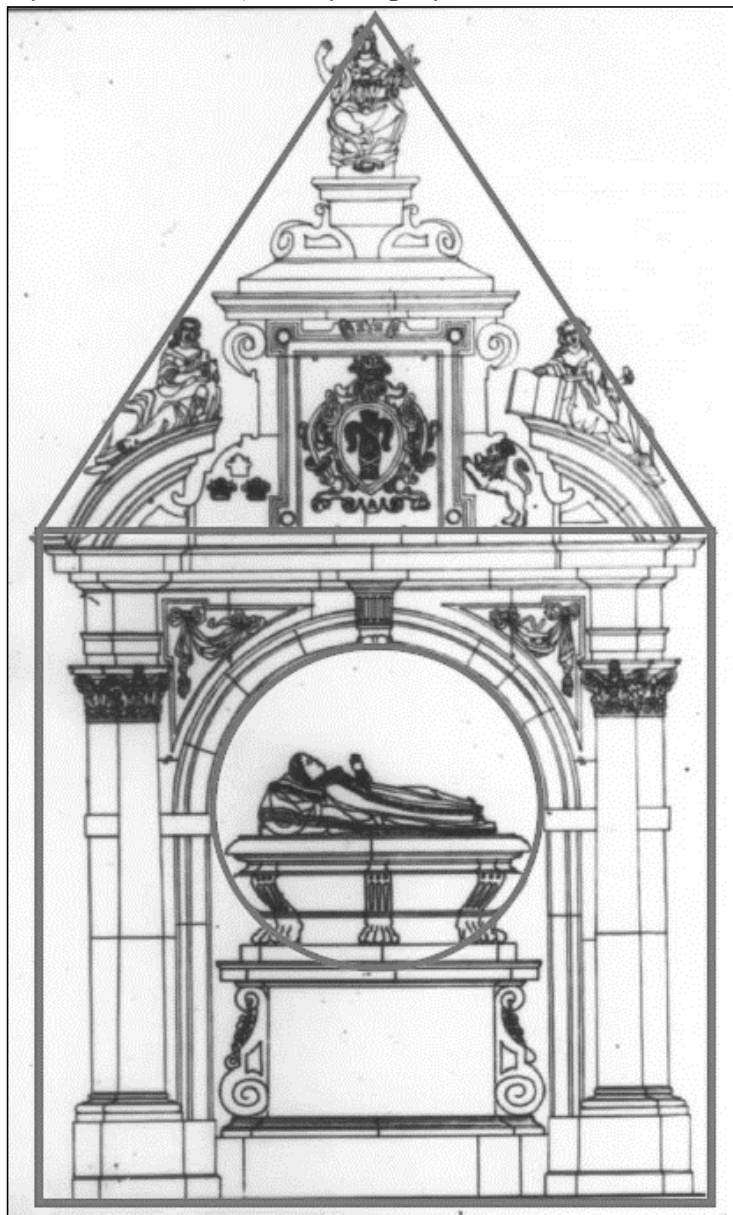
Wyrażony na pomniku grobowym program ideowy stanowił wypowiedź w kwestii genealogii zmarłej, jej zasług oraz przyszłego, pośmiertnego losu. Był rodzajem świadectwa-przepustki do życia wiecznego w wymiarze ziemskim w pamięci potomnych oraz zaświatowym w wymiarze duchowym. Nośnikami znaczeń były: obraz (pomnik, ruchomy obraz żałobników w kondukcie z ciałem, herbami, wieńcami), słowo drukowane (tekst zaczynający się od słów *Deo. Opt. Max., Sacrum Honori et Memoriae...*), słowo odczytywane (panegiryk, mowy pogrzebowe), śpiew, dźwięk dzwonów. Ten wieloaspektowy „spektakl teatralny” – barokowej *pompa funebris* (ceremonii żałobnej) – stanowił całość 16 lipca 1636 r. od godziny 8 rano do godzin popołudniowych.

Pomnik grobowy i ceremonia wyrażały pewność zbawienia, charakterystyczną dla innowierczych dzieł sztuki sepulchralnej, wynikającą ze skuteczności ofiary krzyżowej Chrystusa i darmo danej łaski. O stanie niebiańskiej szczęśliwości zmarłej świadczą: lokalizacja w prezbiterium, elementy architektury i detalu architektonicznego, takie jak portal w formie łuku triumfalnego, jako brama oddzielająca świat doczesny od sfery pozaziemskiej, kopuła – symbol nieba, umieszczenie figury zmarłej pod łukiem sugerowanego koła-nieba-wieczności, powstałego z dopełnienia łuku arkady portalu, płytka nisza grobowca, przeznaczona jedynie dla zmarłej, „niezapraszająca” widza do wnętrza, chusty-tkaniny-kotary w przyłuczach, wyznaczające granice światów, zaś podciągnięte, jak w toruńskim zabytku, dopuszczają widza do wizji zmarłej w niebiosach. W formach zabytku można też doszukać się figur doskonałych, które wprowadzają własną symbolikę. Kwadrat dolnej partii symbolizuje ziemię, wpisane w niego koło niebo, trójkąt nastawy Tróję Świętą albo relację między dwiema pierwszymi figurami⁴².

W wolutach ujmujących cokół nagrobka występuje motyw spirali, a w pęczkach owocowo-listnych znajdują się granaty. Spirala jest prastarym symbolem życia, wieczności, ewolucji. Owoce mogą mieć znaczenie wanitatywne, mówiące o przemijalności ziemskiej egzystencji człowieka, poprzez porównanie z cechami samych szybko psujących się owoców, zaś granaty zwieszające się z ujmujących cokół nagrobka wolut symbolizują wieczność zbawienia. Od naj-

⁴² J.E. Cirlot, *Słownik symboli*, dz. cyt., s. 130-131, 216; D. Forstner OSB, *Świat symboliki chrześcijańskiej*, przekł. i oprac. W. Zakrzewska, P. Pachciarek, R. Turzyński, Warszawa 1990, s. 57; A. Saar-Kozłowska, *Szczęśliwość wieczna królowny Anny Wazówny. W niebie pod kopułą pomnika grobowego*, dz. cyt., s. 133-135 oraz il. 5-8, s. 157-160.

dawniejszych czasów owoc granatu miał szczególną symbolikę związaną zarówno z życiem oraz ze śmiercią⁴³. Owoc ten w rękach dzieciątka Jezus jest symbolem zmartwychwstania. Mamy zatem do czynienia z nawiązaniem do przemijania życia oraz nadzieją na życie przyszłe.

Il. 3. Dokumentacja rysunkowo-pomiarowa pomnika grobowego Anny Wazówny z naniesionymi wykresami konstruujących jego formę figur geometrycznych

⁴³ S. Kobielski, *Florarium Christianum. Symbolika roślin – chrześcijańska starożytność i średniowiecze*, Kraków 2006, s. 79.

Symbole-znaki. Ekspozowane atrybuty figur portalowych

Funkcjonujące w warstwie symboli-znaków książka i krzyż należą do najstarszych symboli. Krzyż jest czołowym symbolem wiary chrześcijańskiej. Księga jest powszechnie interpretowana jako znak treści intelektualnych i Bożych objawień. W kontekście pomnika grobowego Wazówny, nawet przy słabiej czytelnym tekście, mogła być rozumiana jako źródło treści religijnych. Lektura inskrypcji *Sine fide impossibile Est Deo placere – Bez wiary niemożliwe jest podobanie się Bogu* pozwalała zidentyfikować napis jako wyraz poglądów religijnych upamiętnionej osoby, a poświadczenie źródła pochodzenia jej treści jako cytatu biblijnego (He 11, C. 6) sankcjonowało zasadność głoszonych idei⁴⁴. Książka jako symbol treści religijnych występowała w różnych kompozycjach plastycznych. Oznaczała *Pismo Święte*, rozumiane jako słowo Boże, które zostało ludziom przekazane w postaci *Starego i Nowego Testamentu*.

Kwitnąca gałązka trzymana w prawej dłoni przez figurę umieszczoną na lewej części rozerwanego naczółka portalu pomnika grobowego Anny Wazówny jest elementem o symbolicznym charakterze, który widoczny jest jako pierwszy w najczęstszym oglądzie dzieła z nawy kościoła. Tak wyeksponowany wywołuje skojarzenia z biografią upamiętnionej królowny poprzez odniesienie do jej praktyki ziołoleczniczej oraz zainteresowań botanicznych, wykonywania przez nią medykamentów i jednocześnie przywołuje archetypiczne znaczenie ziół leczniczych obecnych w wielu kulturach, także chrześcijańskiej oraz powszechnie podzielane przekonanie o cudownych właściwościach roślin. Prototypem wszystkich nadzwyczajnych roślin, które mają moc wskrzeszania zmarłych, zapewniania nieśmiertelności, leczenia chorób czy też przywracania młodości, jest drzewo życia⁴⁵. W kulturze chrześcijańskiej wierzono, że mocą i cudownymi właściwościami zioła lecznicze obdarzył Bóg⁴⁶. Więcej, uważano, że Bóg jest lekarzem i aptekarzem, a ziemscy lekarze i aptekarze są przedłużeniami ręki Boga. Bóg stwarza środki i metody chroniące swoje stworzenie. W środowisku luterańskim posługa medyczna wobec bliźnich, którą sprawowała także królowna Anna, traktowana była

⁴⁴ A. Saar-Kozłowska, *Napisy na pomniku grobowym królowny Anny Wazówny*, dz. cyt., s. 133-142; Na temat wymowy ideowej *Listu do Hebrajczyków* zob. np. J. Szłaga, *Eschatologia Listu do Hebrajczyków*, [w:] *Biblia o przyszłości*, red. L. Stachowiak, R. Rubinkiewicz, Lublin 1987, s. 93-104; Tenże, *Hebrajczycy, List do Hebrajczyków (Hbr)*, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, t. 6, Lublin 1993, szp. 608-611.

⁴⁵ M. Eliade, *Traktat o historii religii*, przekł. J. Wierusz-Kowalski, wstęp L. Kołakowski, posł. S. Tokarski, Łódź 1993, s. 282, 284, 286 (*Archetyp ziół leczniczych*), 288.

⁴⁶ Tamże, s. 288.

jako nakaz wiary⁴⁷. W połączeniu z drugim atrybutem figury z gałązką, jakim jest bocian, i przez znajomość kodu personifikacji ikonologicznych zapisanych w księdze *Iconologii* Cesarego Ripy, następowało uruchomienie kolejnej warstwy przekazu treściowego, wyrażonej poprzez personifikację Wdzięczności.

Wieniec, widziany na szczycie zwieńczenia portalu pomnika grobowego królowy Anny Wazówny w ręce figury Zwycięstwa, ma bardzo bogatą symbolikę zarówno w kulturze chrześcijańskiej, jak i sięgającej czasów antyku. W znaczeniu symbolicznym wieniec z kwiatów oraz korona mogą wyrażać te same treści. W przypadku toruńskiego zabytku jest to motyw szczególnie istotny z uwagi na trzykrotne powtarzanie go w samym pomniku – wieniec w dłoni figury na szczycie, diadem-wieniec na głowie królowy, wieniec-korona zawieszony nad nagrobkiem na zakończenie uroczystości żałobnych oraz wieniec spleciony przed śmiercią na jej prośbę i założony po wydaniu ostatniego tchnienia na głowę zmarłej (jak informuje *Panegiryk* żałobny). We wszystkich tych kontekstach wieniec oznaczał zwycięstwo – w trudach życia, nad śmiercią, na obranych drogach – ziemskiej aktywności (*vita activa*) i religijnej kontemplacji (*vita contemplativa*). Symbolizował także koronę żywota. Odnosił się również do królewskiego pochodzenia zmarłej. Wieniec oznaczał zatem zwycięstwo rozumiane w kategoriach ziemskich oraz zaświatowych i symbol ten należał do rozumianych powszechnie. W środowiskach innowierczych szeroko znany był też cytat z drugiego rozdziału *Apokalipsy* *Bądź wierny aż do śmierci, a dam ci wieniec życia* (Ap 2, 10)⁴⁸. Zgodnie z przekazem treściowym pomnika, ceremonii pogrzebowej oraz panegiryku – królowa już go otrzymała.

Przeprowadzone badania, dotyczące rekonstrukcji pierwotnego programu pomnika Wazówny ujawniły, że trzymana obecnie przez figurę na szczycie gałązka laurowa była pierwotnie gałązką palmową. Gałązka ta należy do zestawu atrybutów łączonych z wieńcem laurowym w personifikacji Zwycięstwa. Palma była prastarym symbolem zwycięstwa, w języku poetyckim oznacza ona zarówno zwycięstwo, jak i nagrodę zwycięstwa. Gałązki palmowe wyrażały też radość i w tym celu noszono je w pochodach triumfalnych oraz procesjach religijnych. Reprezentują one przymioty całego drzewa palmowego, które nie ulega wiatrom ani burzom, ani słonecznej spiekocie, jest wiecznotrwale (żyje ok. 200-300 lat), ze wszystkimi gatunkami roślin zawsze zielonych (nawet zimą) dzieli ono symbolikę życia, które nie obumiera. W *Psalmie* 92,13-15 czytamy,

⁴⁷ J.A. Steiger, *Medizinische Theologie. Christus medicus und theologia medicinalis bei Martin Luther und im Luthertum der Barockzeit*, Leiden-Boston 2005, s. 42-47.

⁴⁸ Cyt. według *Biblii Tysiąclecia*.

że *Sprawiedlinny zakwitnie jak palma*, zaś palma w *Biblii* jest symbolem tego, co wzniosłe i doskonale. W kontekście wymowy ideowej pomnika grobowego Anny Wazówny najistotniejsze mogło być jednak to, że w *Apokalipsie*, do której silnie nawiązywał w swym żałobnym *Panegiryku* Marcin Opitz, w wizji końca światów jawi się nieprzeliczony tłum zbawionych, który stoi przed tronem i Barankiem, odziany w białe szaty (tak jak żałobnicy na pogrzebie Wazówny), z palmami w dłoniach, stanowiącymi tu symbole ostatecznego zwycięstwa i wiecznej nagrody (Ap 7,9).

Osobom wtajemniczonym w ówczesny kod symbolicznej wypowiedzi bocian kojarzył się z najlepszymi cechami usposobienia, które mogły ozdobić każdego człowieka, szczególnie predystynowanego do sprawowania opieki nad innymi ludźmi z tytułu urodzenia, zajmowanego stanowiska lub też posiadanej władzy. Bocian, ze względu na troskliwą opiekę nad swymi rodzicami, uznawany był już w starożytności za wzór niedościgły dla człowieka w tej kwestii. Pozytywne cechy tego ptaka były szeroko znane i propagowane także w literaturze średniowiecza. Sądzone, że bociany są zwolennikami życia we wspólnocie, przeciwnikami węży (symbolizującymi m.in. grzech), wyjątkową troską otaczają swoje potomstwo, a potomstwo szczególnie opiekuje się nimi. W odniesieniu do królowny miało to wyrażać jej wyjątkowe starania o dobro poddanych oraz rodziny, czego dowodzą odnalezione listy królowny⁴⁹.

Wąż, znajdujący się w toruńskim pomniku grobowym królowny Anny pod nogami bociana, był całkowicie niewidocznym atrybutem personifikacji znajdującej się po lewej stronie portalu. Symbolizował złe afekty, których przeciwnikiem był bocian⁵⁰.

⁴⁹ K. Elian, *O właściwościach zwierząt* (wybór), przekł., wstęp i przyp. A.M. Komornicka, Warszawa 2015, s. 73-74, 167, *Fizjolog Epifaniusza*, [w:] *Fizjologi i aviariusum. Średniowieczne traktaty o symbolice zwierząt*, przekł. i oprac. S. Kobielski, Kraków 2005, s. 28, przyp. 11, s. 29; *Aviariusum*, [w:] tamże, s. 141, przyp. 59, s. 164; Horapollon, *Hieroglify*, przekł. i kom. J. Krocak, wstęp J. Sokolski, Wrocław 2003, s. 65, księga II, nr 58; *Bestiariusz*, przekł. R. Rosor, Kraków b. m. w., s. 101-102; A. Alciatus, *Emblematum libellus*, dz. cyt., Emblem V, s. 12-13. Valeriano P. [Bellvnensis], *Hieroglyphica, sive De saris Aegyptiorum aliarumq[ue] Pentium litteris, Commentariorum Libri LVIII cum duobus alijs ab eruditissimo viro annexis...*, Coloniae Agrippinae Ex Officina Hieratorum F.F. Anno. M.DC.XXXI, s. 203-208; U. Eco, *W poszukiwaniu języka uniwersalnego*, przekł. W. Soliński, Gdańsk – Warszawa 2002, s. 162-163; C. Ripa, *Iconologia*, Roma 1603, s. 196 (Gratitudine); C. Ripa, *Ikonomia*, dz. cyt., s. 197.

⁵⁰ Tenże, dz. cyt., s. 137-138; P. Valeriano, *Hieroglyphica*, dz. cyt., s. 208.

Wiara, Wdzięczność, Zwycięstwo. Personifikacje cnót królowy

W warstwie treściowej zabytku, wyrażanej przez trzy rzeźbione personifikacje, określone zostały cnoty, którym w swym ziemskim życiu hołdowała Anna Wazówna. Jednoznaczne rozszyfrowanie personifikacji umożliwia znana powszechnie w czasach nowożytnych księga zawierająca przepisy na obrazowanie pojęć abstrakcyjnych – *Iconologia* Cesarego Ripy, wydana po raz pierwszy w 1593 r., w 1603 ilustrowana, wznawiana wielokrotnie, wykorzystywana jako wzornik. Dzięki tej księdze poznano kod, według którego zaszyfrowany został przekaz treściwy zabytku określony poprzez atrybuty. Postać z kwitnącą gałązką i bocianem to Wdzięczność, z księgą *Pisma Świętego* i krzyżem to Wiara Chrześcijańska, z wieńcem laurowym i pierwotnie z gałązką palmową to Zwycięstwo. Cytat z *Listu do Hebrajczyków* (11, 6)⁵¹ występujący na otwartej księdze może być rozpatrywany jako wyraz zasad religijnych współwyznawców królowy oraz, bardziej osobiście, jako symbol jej własnej drogi życiowej i praktyki religijnej potwierdzonej źródłowo. Można też uznać go za opowiedzenie się za rolą wiary w życiu wiernego i jej znaczenia dla jego przyszłej egzystencji i, tym samym, opowiedzenie się na rzecz jednego z artykułów teologii protestanckiej określanego mianem *sola fide*. Zarówno *sola fide* (tylko wiara), *sola Scriptura* (tylko Pismo) i *sola gratia* (tylko łaska) wynikają z zasady *solus Christus* (tylko Chrystus).

Według przepisu Cesarego Ripy, Wdzięczność⁵² ma personifikować „kobieta w ręce trzymająca bociana tudzież gałązkę lubinu albo bobu”. Aby wyjaśnić obecność bociana, Ripa powołuje się na Horapollona, który twierdzi⁵³, że „zwierzę to bardziej od innych dba o swoich rodziców w starości: w tymże miejscu, gdzie go ongiś wykarmili, urządza im gniazda, wydiera niepotrzebne pióra i żywi ich dopóty, dopóki nie wyrosną im dobre, tak aby mogli sami znaleźć sobie pożywienie. Dlatego Egipcjanie zwierzęciem tym ozdabiali swoje berła i mieli je w wielkim poważaniu”⁵⁴. Autor dodaje też informację zaczerpniętą z *Historii naturalnej* Pliniusza, który pisze, że „tak jak lubin i bób użyźniają

⁵¹ *List do Hebrajczyków. Wstęp – przekład z oryginału. Komentarz – Ekskursy*, oprac. S. Łach, t. 10, *Pismo Święte Nowego Testamentu w 12 tomach*, Poznań 1959, s. 251.; F.X. Porporato S.I., „*Sine fide impossibile est placere Deo*”. (*Hbr. 11,6*), „*Verbum Domini*” 19, 1939, s. 214.

⁵² C. Ripa, *Iconologia*, dz. cyt., s. 196-197.

⁵³ Obecność bociana w pomniku królowy Anny może mieć w świetle jej biografii także dodatkowe znaczenie. W tekście *Iconologii* wydanym w roku 1603 bocian pojawia się również w przepisie na obrazowanie personifikacji Medycyny. Tenże, dz. cyt., s. 310-312, il. na s. 311.

⁵⁴ C. Ripa, *Iconologia*, dz. cyt., s. 197.

pola, na których wyrosły, tak też my, uiszczając dług wdzięczności, powinniśmy zawsze w dwójnasób wypłacać się tym, którzy poprawiają nasz los”⁵⁵.

Wdzięczność miała obrazowo ewokować analogiczne myśli w odniesieniu do biografii i zasług zmarłej członkini królewskiego rodu, która – jak napisano w inskrypcji brodnickiej – „[...] była umysłem wykształconym, życzliwym, dobrotliwym, godną podziwu uprzejmością w stosunku do wszystkich [...] dziewica najobyczajniejsza, księżniczka wspaniałomyślna, Bohaterka sławna. Której ręce i bogactwo zawsze stały otworem dla sierot i potrzebujących, życzliwość dla strapionych, apteka dla chorych [...]”.

Il. 4. Figura Wiary Chrześcijańskiej z księgą, z cytatem z *Listu do Hebrajczyków* po prawej stronie portalu pomnika grobowego Anny Wazówny, fot. M. Saar-Kozłowski

⁵⁵ Tamże.

Il. 5. Figura Wdzięczności po lewej stronie portalu pomnika grobowego Anny Wazówny, fot. M. Rdesińska, A. Saar-Kozłowska

Z analizy przykładów zastosowania kategorii Wdzięczności, w wersji słownej i obrazowej oraz poświęconych jej rozważań myślicieli wynika, że jest ona cnotą pokrewną sprawiedliwości i oznacza szlachetne usposobienie do wspomagania bliźnich bez oczekiwania na nagrodę czy pamięć otrzymanego wsparcia. Stanowi także wyraz wdzięczności za otrzymane dobrodziejstwa i chęć odplacenia za nie. Jest dobrowolnym wewnętrznym zobowiązaniem.

Il. 6. Figura Zwycięstwa na szczycie portalu pomnika grobowego Anny Wazówny, fot. M. Rdeśńska, A. Saar-Kozłowska

W sensie religijnym za sprawiedliwość uważa się głoszenie i postępowanie zawsze zgodne, niezależnie od sytuacji, z prawami bożymi, czyli regułami wynikającymi z systemu etycznego danej religii. Dotyczy to szczególnie sytuacji, kiedy takie postępowanie wymaga osobistego Heroizmu. W tym sensie słowa tego używa się w takich frazach jak „człowiek sprawiedliwy”. Sprawiedliwość to oddanie każdemu tego, co mu się należy.

W *Sumie teologicznej* św. Tomasz z Akwinu, pisząc o cnotach społecznych pokrewnych sprawiedliwości, rozważa m.in. interesujące nas kwestie wdzięczności⁵⁶. W interpretacjach tekstu⁵⁷ podkreślony został obowiązek troski nie tylko w odniesieniu do rodziców, ale także krewnych i współobywateli, co ma znaczenie w przypadku programu ideowego pomnika grobowego królowy Anny Wazówny – troskliwej opiekunki rodziny, swoich poddanych i współwyznawców⁵⁸.

W listach Anny Wazówny do Rady Miasta Gdańska czytamy⁵⁹: z Krakowa 18 czerwca 1604 r.: „[...] Balcerowi Freitagowi [...] dom odstąpić i udostępnić [...] zapewnić mu jak najszybciej dobrą pomoc prawną, aby mu się nie stała krzywda, [...] by otrzymał królewską donację [...]”; z Krakowa 26 października 1607 r.: „[...] Jorkell Szyper z niejakim Janem Linnkiem [...] aby [...] odnieść sprawiedliwość uciekł się do nas [...]”; z Warszawy 6 maja 1617 r.: „[...] Dietrich Knoll dał nam do zrozumienia, w jaki sposób on i inni w trakcie podróży morskiej popadli w najwyższe ubóstwo i nic mu nie pozostało, by on i jego dzieci mogli się wyżywić i utrzymać. [...] my jego biedę łaskawie wzięliśmy sobie do serca [...] jest naszym żądaniem, byście [...] okazali [...] dobre poparcie [...]”; z Warszawy 23 marca 1620 r. w sprawie Gegra Lytka, żeby „[...] z żoną w leciech podeszłych, y przez niedostatek ratować się nie mogących, [...] w którymkolwiek szpitalu żywota swego dokończyć mogli [...]”; z Warszawy 6 sierpnia 1620 r.: „[...] z powodu przekazania Gregera Lutkeusa i jego gospodyni do hospicjum, [...] pismo z prośbą do was kierujemy [...] ze względu na ich największą biedę, niechaj nie odrzucają [...] z powodu ich

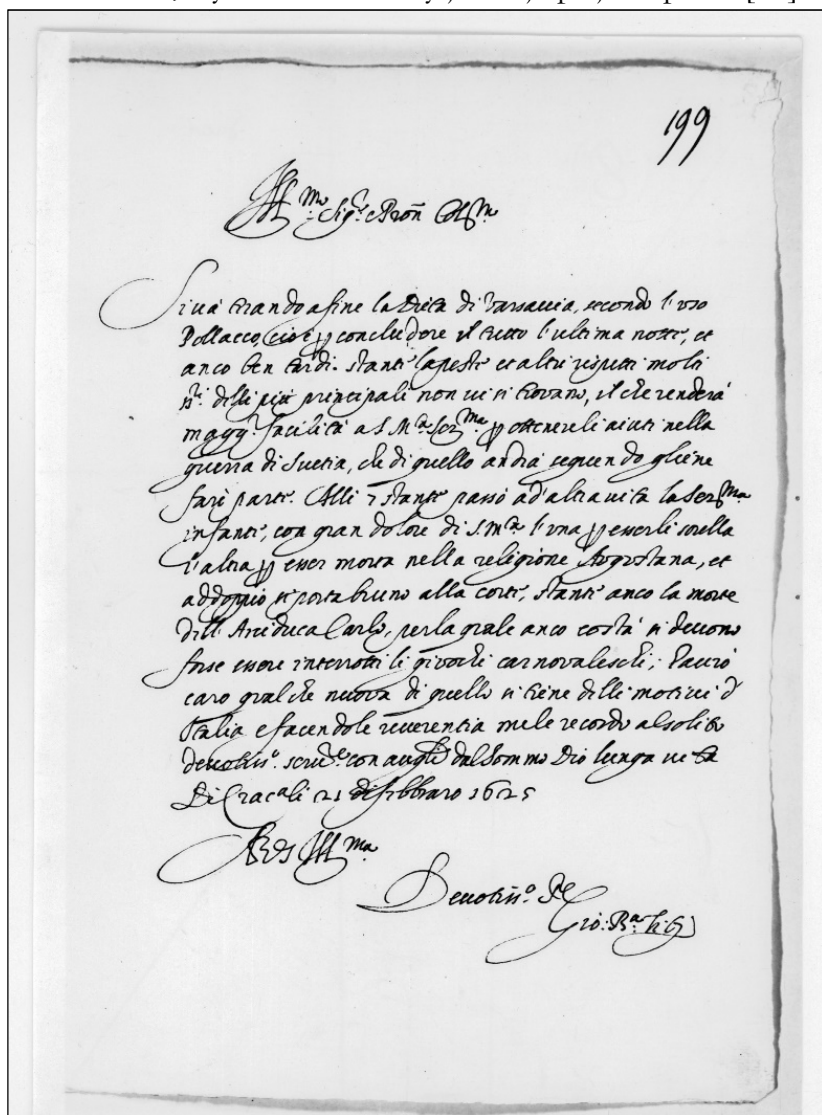
⁵⁶ Święty Tomasz z Akwinu, *Cnoty społeczne pokrewne sprawiedliwości*, [w:] tegoż, *Suma teologiczna*, t. 20, przekł. i objaśnienia O. F. W. Bednarski, O.P., słowo wstępne J. Em. Ks. Arcybiskup Stefan Kardynał Wyszyński, t. 20, Londyn 1972, 2 – 2, qu. 101-122.

⁵⁷ *Czy pietyzm obowiązuje do opieki nad rodzicami?*, tamże, s. 15 n.

⁵⁸ O.F.W. Bednarski, *Objaśnienia tłumacza*, [w:] Święty Tomasz z Akwinu, *Cnoty społeczne pokrewne sprawiedliwości*, dz. c., q 101,2 s. 213. „Rodzicom zawdzięczamy życie i wychowanie [...]. Ten obowiązek pomagania w zapewnianiu środków do życia naszym rodzicom, gdy nie mają z czego żyć, rozciąga się także na innych krewnych, a nawet na współobywateli w miarę a) naszych możliwości i b) ich praw do naszej pomocy, którą winniśmy nieść tym większą, im bliżsi są nam ci współobywatele, z powodu pokrewieństwa, koleżeństwa, sąsiedztwa, sprawowanego urzędu itp., względnie w im większym znajdują się nieszczęściu”.

⁵⁹ Zob. Archiwum Państwowe w Gdańsku, Akta Miasta Gdańska, 300, 53, Korespondencja, Królowie polscy, nr 61, Anna, siostra Zygmunta III, 1591-1623, s. 10, 4(13),5(17), 6(25), 6a(29), 5a(21),12(63), 8(37).

wieku i słabości nie są w stanie zarabiać na utrzymanie [...] jest naszym najłaskawszym zamiarem, wymienione osoby jak najlepiej wesprzeć [...]”⁶⁰.

Il. 7. List Giovanniego Battisty Siriego wysłany na dwór Medycejski do Florencji z informacją, że siostra króla Zygmunta III Wazy zmarła w wierze luteranśkiej („morta nella religione Augustana”), Archiwum Medycejskie we Florencji, Archivio Mediceo del Principato

W pomniku grobowym Anny Wazówny dwie personifikacje – po lewej Wdzięczność, po prawej zaś Wiara Chrześcijańska – oznaczają, że królowna praktykowała wiarę, która jest czynna w miłości (Ga 5,6b), łącząc modlitwę z aktywną pracą.

⁶⁰ Fragmenty korespondencji przekł. z j. niemieckiego J. Jarosz.

Obie rzeźbiarskie personifikacje są jednakowo piękne, niemal bliźniaczo podobne, o pociągłych twarzach, delikatnie uśmiechnięte z lekko uchylonymi ustami, o długich, pięknych włosach; żadna z nich nie została wyróżniona ani skalą, ani urodą.

Wdzięczność oznacza zaangażowanie się bohaterki w drogę życia aktywnego (ziololecznictwo⁶¹, działalność dobroczynna, zarządzanie starostwami, wspieranie współwyznawców, naukowców i poetów⁶²). Wiara Chrześcijańska oznacza życie duchowe królowny, wytrwanie w wybranej wierze luteranńskiej mimo trudów życia w królewskiej rodzinie katolickiej polskiego władcy, w kraju wprawdzie słynącym z tolerancji, ale o dominującej wierze katolickiej, i wobec ponawianych prób nawracania nawet na łożu śmierci. Odnosi się ona też do studiowania tekstów religijnych, życia wiarą i nakazami wiary. Ponad personifikacjami Wiary Chrześcijańskiej i Wdzięczności góruje personifikacja Zwycięstwa, oznaczająca zwycięstwo zmarłej w życiu doczesnym i zaświatowym, dzięki hołdowaniu dwu drogom życia – aktywnej pomocy bliźnim i kontemplacji spraw boskich. Panegirysta zaś odczytał na pogrzebie Wazówny następujące słowa: „Zwyciężyłaś Anno, zwyciężyłaś i korzystasz teraz z tego królestwa, którego szczęście umieszczone zostało daleko od namiętności panowania, od nieszczęść i spisków, rywalizacji, od krzywd w czasie wojny i pokoju. Oglądasz już szczęśliwą ową księgę, do której wcześniej wpisana zostałaś między najświętsze imiona, posiadaczy nieba. Przesadzona zostałaś do ogrodu nieśmiertelności, włączona w drzewo zbawienia, rozkrzewiona przy źródłach żywych wód. Posiadasz teraz te dobra, które jak ten, który je przydzielił, są niezmienne i wieczne”⁶³.

Zakończenie

Przesłanie o mądrej królowie, wiernej luterance, wspomóżycielce ubogich pozostało w obecnie katolickiej świątyni mariackiej w Toruniu jako świadectwo życia Wazówny, upamiętnienie i wzór dla jej współwyznawców w 1636 r., a także dla wszystkich wiernych aż po dzień dzisiejszy. Dla profesorów toruńskiego gimnazjum akademickiego królewska siostra była *Heroína Religiosissimae*⁶⁴ – bohaterką najbardziej religijną. Dzieło sztuki swoimi środkami

⁶¹ A. Saar-Kozłowska, *Anna Wazówna – „Królowa Botaniki Polskiej”*; dz. cyt.; tejże, *Zielnik Szymona Syreniusza*, dz. cyt. (bibliografia do tematu).

⁶² Tejże, *Anna Wazówna i Waleriusz Herberger*, dz. cyt.

⁶³ Tłum. I. Mikołajczyk.

⁶⁴ *Sacrum Honori et Memoriae Serenissimae Principis Annae Infantis Sveciae [...] Heroinae Religiosissimae [...]*, dz. cyt.

wypowiedzi przesyła ten przekaz dalej w niepoznaną przyszłość. Czeką na odczytanie, interpretację i zastosowanie idei do aktualnie panujących warunków. Jego oddziaływanie trwa i każdorazowo aktualizuje się dla nowego odbiorcy. Na zakończenie warto też przypomnieć słowa z inskrypcji, którą opatrzono złożone w sarkofagu doczesne szczątki luteranki starościny brodnickiej, zrehabilitowanej zapewne na polecenie katolickiego brata zmarłej, króla Zygmunta III Wazy: „[...] mimo że wytrwała w religii odwróconej od katolickiej, a jednak nie była [tej] wroga (licet religionis a Catholica diuersae tenax, attamen nec inimica fuit)”⁶⁵. Słowa te funkcjonują – w moim odczuciu – jak testament ówczesnych bohaterów dziejów królowy i jej samej. To też przesłanie dla przyszłych pokoleń, które już zaowocowało, choćby ekumenicznym międzynarodowym pochówkiem bohaterki 15 października 1995 r. w Toruniu⁶⁶, kolejnym, ostatecznym(?) zadośćuczynieniem wobec niej i świadectwem ekumenicznych przemian naszych czasów. *Requiescat in pace.*

Inskrypcja z brodnickiego sarkofagu Anny Wazówny (1625)

Najdostojniejsza Księżniczka, Anna Infantka Szwecji

Zrodzona z najdostojniejszych: Jana Króla Szwecji i Katarzyny Jagiellonki, córki Najdostojniejszego Zygmunta I Króla Polski, i Wielkiego Księcia Litewskiego, i Bony Sforzy Księżniczki Mediolanu i Bari, a także Siostry Najdostojniejszego Zygmunta Augusta również Króla Polski, i ta sama Najdostojniejszego i Najpotężniejszego Księcia Pana, Pana Zygmunta III Polski i Szwecji [króla] teraz szczęśliwie panującego po śmierci starszej [siostry] niegdyś w młodym wieku [zmarłej] *Jedyną Siostrą* [wyróżn. AS-K], która długim związkiem rodowodu ze strony ojca i matki wyprowadzonego od największych królów, odpowiadając szlachetnie cnotom królewskim i bohaterskim, BYŁA umysłem wykształconym, życzliwym, dobrotliwym, godną podziwu uprzejmością w stosunku do wszystkich, rzadką stanowczością przewyższająca płeć [kobięcą], dziewica najobyczajniejsza, Księżniczka wspaiałomyślna, Bohaterka sławna. KTÓREJ ręce i bogactwo zawsze stały otworem dla sierot i potrzebujących, życzliwość dla strapionych, apteka dla chorych, hojność dla dobrze zasłużonych, KTÓRĄ pozostałe również cnoty do tego stopnia ozdabiała, że niczego w niej nie zabrakło do najwyższej chwały i prawdziwej ozdoby i *mimo*

⁶⁵ Sz. Starowolski, *Monumenta Sarmatarum*, Cracoviae 1655, s. 328. Przedruk w oryginale A. Saar-Kozłowska, *Śmierć i problemy pochówku*, dz. cyt. s. 80-81.

⁶⁶ Tejże, *Toruńskie obchody Międzynarodowego Roku Tolerancji w 1995 roku. Colloquium Charitativum i pochówek Anny Wazówny*, „Przegląd Regionalny”, R. II/1996, 1997, nr 1, s. 99-155 (artykuł zawiera literaturę dotyczącą wydarzenia).

że wytrwała w religii odwróconej od katolickiej, a jednak nie była [tej] wroga [wyróżn. AS-K]. W Brodnicy po długim cierpieniu na skutek chorób z żywych dnia 6 lutego Roku Zbawienia 1625, w 56 roku zaś swego wieku usunięta. Najjaśniejszy i Najpotężniejszy Książę PP. Zygmunt, Król Polski Szwecji, Brat zatroszczył się, żeby najlepsza Siostra została złożona w tym Sarkofagu⁶⁷.

Bibliografia:

1. Alciatus A., *Emblematum libellus, Książeczka emblematów*, przekł. i kom. pod kier. M. Mejora: A. Dawidziuk, B. Dziadkiewicz, E. Kustroń-Zaniewska, wstęp i oprac. R. Krzywy, Warszawa 2002.
2. Almquist H., *Anna...*, [w:] *Svenskt biografiskt lexicon*, t. 2, 1919, s. 22-27.
3. *Anna Vasasbrev till familjen Gyllenstierna 1591-1612. Listy Anny Wazówny do rodziny Gyllenstiernów z lat 1591-1612*, wyd. J. Dumanowski i in., Kraków 2002.
4. *Archiwum Domu Sapiehów*, t. 1, listy z lat 1575-1606, wyd. A. Prochaska, Lwów 1892, http://opac.bu.umk.pl/webpacbin/skrypty/link.pl?umk_w=pole_856&url=http://polona.pl/item/11499506 [dostęp: 03.03.2018].
5. *Aviarium*, [w:] *Fizjologi i aviarium. Średniowieczne traktaty o symbolice zwierząt*, przekł. i oprac. S. Kobielski, Kraków 2005.
6. *Bestiariusz*, z katalońskiego przeł. R. Rosor, Kraków b. r. w.
7. Białostocki J., *Drzwi śmierci: Antyczny symbol grobowy i jego tradycja*, [w:] tegoż, *Symbol i obrazy w świecie sztuki*, Warszawa 1982, t. 1, s. 158-186.
8. Birecki P., *Sztuka luterńska na ziemi chełmińskiej od drugiej połowy XVI do pierwszej ćwierci XVIII wieku*, Warszawa 2007.
9. Cieślak K., *Kościół cmentarzem. Sztuka nagrobna w Gdańsku (XV-XVIII w.)*. „Długie trwanie” epitafium, Gdańsk 1992.
10. Cirlot J.E., *Słownik symboli*, przekł. I. Kania, Kraków 2000.
11. *DEO OPT[IMO]. MAX[IMO]. ET MEMORIAE AETERNAE SERENISSIMAE PRINCIPI ANNAE* (w XVII-wiecznych miscellaneach toruńskich, sygn. Pol. 7.III. 281-352 tekst dołączony do druku oznaczonego numerem 315 lecz nie posiada z nim związków treściowych (Biblioteka im. Cypriana Norwida w Elblągu).
12. Drecka W., *Portret Anny Wazówny J. H. Elbfa*, [w:] *Ars auro prior. Studia Joanni Białostocki sexagentario dicata*, Warszawa 1981, s. 523-525.
13. Dubiecki M., *Dwie przedstawicielki dawnych dynastji*, „Przegląd Powszechny”, T. 50, R. 13, 1896, z. 4, s. 38-50, z. 5, dokończenie, s. 186-206.
14. Eco U., *W poszukiwaniu języka uniwersalnego*, tłum. W. Soliński, Gdańsk- Warszawa 2002.
15. Eliade M., *Traktat o historii religii*, przeł. J. Wierusz-Kowalski, wstęp L. Kołakowski, postł. S. Tokarski, Łódź 1993.

⁶⁷ Tłum. z języka łacińskiego I. Mikołajczyk.

16. Elian K., *O właściwościach zwierząt* (wybór), przekł., wstęp A. M. Komornicka, Warszawa 2015.
17. *Fizjolog Epifaniusza*, [w:] *Fizjologi i aviariusum. Średniowieczne traktaty o symbolice zwierząt*, przekł. i oprac. S. Kobielus, Kraków 2005.
18. Forssman E., *Säule und Ornament. Studien zum Problem des Manierismus in den nordischen Säulenbüchern und Vorlageblättern des 16. und 17. Jahrhunderts*, Stockholm 1956.
19. Forstner D. OSB, *Świat symboliki chrześcijańskiej*, przekł. i oprac. W. Zakrzewska, P. Pachciarek, R. Turzyński, kom. T. Łozińska, Warszawa 1990.
20. Horapollo, *Hieroglify*, przeł. i kom. J. Krocak, wstęp J. Sokolski, Wrocław 2003.
21. Kobielus S., *Florarium Christianum. Symbolika roślin – chrześcijańska starożytność i średniowiecze*, Kraków 2006.
22. Koczorowski S.P., *Dziesięć listów Anny Wazówny (1603 – 1620)*, „Reformacja w Polsce II” 1922, s. 296-305.
23. Kurkowska G., *Anna Wazówna 1568-1625. Polskie losy szwedzkiej królowny*, Toruń 1995.
24. Leitsch W., *Anna, die Schwester des Königs*, [w:] tegoż, *Leben am König Sigismunds III. von Polen*, t. II, Wien 2009, s.1074-1144.
25. Lepszy K., *Anna Wazówna*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 1, Kraków 1935, s. 133-134.
26. *List do Hebrajczyków. Wstęp – przekład z oryginału. Komentarz – Ekskursy*, oprac. S. Łach, t. 10, *Pismo Święte Nowego Testamentu w 12 tomach. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, red. E. Dąbrowski, Poznań 1959.
27. Maciak D., *Anna Wazówna, Zarys biografii*, „Rocznik Teologiczny Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej“, XXXII, z. 2/1990, s. 287-306.
28. Maślińska-Nowakowa Z., *Formy słowno-obrazowe kościoła św. Anny w Krakowie*, [w:] *Treści dzieła sztuki. Materiały sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki*, Gdańsk, grudzień 1966, Warszawa 1969, s. 195-213.
29. Mikołajczyk I., *Marcin Opitz w hołdzie Annie Wazównie*, „Folia Toruniensia”, 2000, nr 1, s. 69-89.
30. Opitz M., *Panegyricus Serenissimae Suecorum Gothorumac Vandalorum Principis Annae Heroinae Praestantissimae Honori Piaequae Memoriae Consecratus a Martino Opitio, Thorunii, Ex Officina Schnellboltziana, Iterumeditus, Ann MDC XXXVI*.
31. Pelc J., *Słowo i obraz. Na pograniczu literatury i sztuk plastycznych*, Kraków 2002.
32. Porporato F.X. S.I., *Sine fide impossibile est placere deo. (Hbr. II,6)*, „Verbum Domini” 1939, 19, s. 214.
33. *Relatio de Augustiis Egzequiis Serenissimae Annae Principis Sveciae felicitis memoriae Thorunii Borussorum. d. XV mensJulii. Ann. M.D.C. XXXVI celebratis*, Thorunii, Apud Franciscum Schnellboltz.
34. Ripa C., *Ikonomia*, przekł. I. Kania, Kraków 1998.
35. Ripa C., *Iconologia*, Roma 1603.

36. Saar-Kozłowska A., *Geneza fundacji pomnika grobowego Anny Wazówny w Kościele NP Marii w Toruniu*, [w:] *Sztuka Torunia i Ziemi Chełmińskiej 1233-1815*, red. J. Poklewski, Warszawa-Poznań-Toruń 1986, s. 159-179.
37. Saar-Kozłowska A., *Infantka Szwecji i Polski. Anna Wazówna 1568-1625. Legenda i rzeczywistość*, Toruń 1995.
38. Saar-Kozłowska A., *Śmierć i problemy pochówku Anny Wazówny w Brodnicy*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici”. Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo XXVII – Nauki Humanistyczno-Społeczne”, 1996, z. 298, s. 45-94. <http://pilsudski.jcom.pl/foto/Anna/PROBLEMY.pdf> [dostęp: 10.01.2019].
39. Saar-Kozłowska A., *Toruńskie obchody Międzynarodowego Roku Tolerancji w 1995 roku. Colloquium Charitativum i pochówek Anny Wazówny*, „Przegląd Regionalny”, R. II/1996, 1997, nr 1, s. 99-155.
40. Saar-Kozłowska A., *Napisy na pomniku grobowym królowy Anny Wazówny w kościele Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Toruniu. Pytanie o granice interpretacji*, [w:] *Inskrypcje toruńskie*, red. I. Sawicka, Toruń 1999, s. 115-165.
41. Saar-Kozłowska A., *Polskie lata Anny Wazówny. Przyczynek do badań nad osobowością postaci w świetle nowo poznanych źródeł*, „Almanach Historyczny” 2001, 3, s. 40-71. <http://pilsudski.jcom.pl/foto/Anna/POLSKIE.pdf?i=1> [dostęp: 10.01.2019].
42. Saar-Kozłowska A., *Klejnoty Anny Wazówny w jej wizerunku nagrobnym w Toruniu*, [w:] *Amulet – Znak – Klejnot. Biżuteria w Polsce*, Materiały z IV Sesji Naukowej zorganizowanej przez Toruński Oddział Stowarzyszenia Historyków Sztuki oraz Międzynarodowe Targi Gdańskie S.A. w Gdańsku, w dniach 6-7 marca 2003 r., red. nauk. K. Kluczwajd, Toruń 2003, s. 56-68, il. s. 184-188 (*Rzemiosło artystyczne i wzornictwo w Polsce*).
43. Saar-Kozłowska A., *Anna Wazówna – „Królowa Botaniki Polskiej”. Mądra królowna w historii staropolskiej medycyny*, [w:] *Album Amicorum. Między Wilnem a Toruniem. Księga pamiątkowa dedykowana profesorowi Józefowi Poklewskiemu*, Toruń 2008, s. 304-319.
44. Saar-Kozłowska A., *Zielnik Szymona Syreniusza*, „Rocznik Elbląski”, t. XXIV, 2012, s. 45-105.
45. Saar-Kozłowska A., *Anna Wazówna i Waleriusz Herberger. Dwie drogi spełnienia nakazów wiary*, [w:] *Kościół imienia Żłóbka Chrystusa (Kripplein Christi) we Wschowie na tle procesu konfesjonalizacji w krajach Europy Środkowej*, red. P. Klint, M. Małkus, K. Szymańska, Wschowa 2012, s. 307-343.
46. Saar-Kozłowska A., *Szczęśliwość wieczna królowy Anny Wazówny: w orszaku zbawionych w panegiryku żałobnym Marcina Opitza oraz w trzecim niebie, o którym pisała do pastora Herbergera*, [w:] *Kultura Radości na ziemi wschowskiej*, red. P. Klint, M. Małkus, K. Szymańska, Wschowa 2013, s. 221-245.
47. Saar-Kozłowska A., *Szczęśliwość wieczna królowy Anny Wazówny. W niebie pod kopułą pomnika grobowego*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici”, Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo XLIV, Nauki Humanistyczno-Społeczne, 2013, z. 414, s. 125-162.
48. Saar-Kozłowska A., *Pomnik upamiętniający Annę z Leszczyńskich Potocką w kościele Wniebowzięcia Najświętszej Panny Marii w Toruniu*, „Gdański Rocznik Ewangelicki”, vol. IX, 2015, s. 38-61.

49. Saar-Kozłowska A., *Iustitia i religio – „Dwa Skrzydła” wiodące duszę w sfery wyższe. Dzieło sztuki jako wzór moralno-filozoficzny na przykładzie pomnika grobowego Anny Wazówny*, Festiwal Filozofii, t. 8, *Filozofia i Sztuka*, red. nauk. E. Starzyńska-Kościuszko, A. Kucner, P. Wasyluk, Olsztyn 2016, s. 169-195.
50. Saar-Kozłowska A., *Medyczno duchowe aspekty choroby Anny Wazówny w świetle XVII-wiecznej korespondencji prywatnej*, [w:] H. Bobińska, G. Ojcewicz, A. Saar-Kozłowska, *Nie tylko brodnickie tajemnice Anny Wazówny*, Szcztyno 2018, 135-344.
51. *Sacrum Honori et Memoriae Serenissimae Principis Annae Infantis Sveciae [...] Heroinae Religiosissimae [...] Dicatum a Docentibus in Gymnasio Thorunensis*, Thorunii 1636.
52. Starowolski Sz., *Monumenta Sarmatarum*, Cracoviae 1655.
53. Steiger J.A., *Medizinische Theologie. Christus medicus und theologia medicinalis bei Martin Luther und im Luthertum der Barockzeit*, Leiden-Boston 2005.
54. Szłaga J., *Eschatologia Listu do Hebrajczyków*, [w:] *Biblia o przyszłości*, red. L. Stachowiak, R. Rubinkiewicz, Lublin 1987, s. 93-104.
55. Szłaga J., *Hebrajczycy, List do Hebrajczyków (Hbr)*, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, t. 6, Lublin 1993, szp. 608-611.
56. Syreniusz Sz., *Zielnik*, Kraków 1613, <http://dlibra.bibliotekaelblaska.pl/dlibra/docmetadata?id=44476&from=publication> [dostęp: 30.11.2018].
57. Tomasz z Akwinu, św., *Cnoty społeczne pokrewne sprawiedliwości*, [w:] tegoż, *Suma teologiczna*, t. 20, przekł. i obj. F.W. Bednarski, O.P., słowo wstępne J. Em. Ks. Arcybiskup Stefan Kardynał Wyszyński, t. 20, Londyn 1972
58. Valeriano P. [Bolzan] [Giovanni Pietro dalle Fosse] Bellvnensis, *Hieroglyphica, sive De saris Aegyptiorum aliarumq[ue] Pentium litteris, Commentarium Libri LVIII cum duo bus alijs ab eruditissimo viro annexis...*, Coloniae Agrippinae Ex Officina Hieratorum F.F. Anno. M.DC.XXXI.
59. Witek S., *Cnota*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 3, Lublin 1995, szp. 521.
60. Zemanek A., *Odnalezienie prawdopodobnych śladów pierwszego polskiego zielnika królewny Anny Wazówny*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, R. 41, 1996, s. 197-205.
61. Żurkowa R., *Wokół Zielnika Szymona Syreniusza*, „Rocznik Biblioteki Polskiej Akademii Nauk w Krakowie”, R. XXX, 1985, s. 169-183.

Źródła rękopiśmienne:

1. Copernicus-Verein für Wissenschaft und Kunst zu Thorn, sygn. 119-122 (od roku 1902), 144 (1838-1944), Archiwum Państwowe w Toruniu.
2. Epitafium Anny księżniczki polskiej i szwedzkiej [po 1625], rkps, Archiwum Państwowe w Gdańsku, sygn. 300, R – Vv, 12, s. 303.
3. Korespondencja Anny Wazówny (łącznie 33 listy, w tym: 25 Anny Wazówny, 6 pisanych do niej i 2 powiązane tematycznie), Akta Miasta Gdańska 300/ 53, Korespondencja, Królowie polscy, nr 61, Anna siostra Zygmunta III, 1591-1623; oraz w zespole Archiwum Miasta Elbląga, sygn. 692.
4. Listy Anny Wazówny do Urszuli Meierin z lat 1624-1625, Riksarkivet w Sztokholmie, Extranea Polen IX, sygn. 111(1).

5. Państwowa Inspekcja Budowlana i Państwowy Urząd Budownictwa Nziemnego w Toruniu, sygn. P 30, 45 (1839-1937), Archiwum Państwowe w Toruniu.
6. Zespół akt Rejencji w Kwidzynie (Regierung Marienwerder) z lat [1698] 1808-1944, sygn. 10/4692, 4693, Archiwum Państwowe w Gdańsku.

Alicja Saar-Kozłowska – absolwentka Wydziału Sztuk Pięknych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, specjalność konserwatorstwo i muzealnictwo; adiunkt w Zakładzie Muzealnictwa Instytutu Zabytkoznawstwa i Konserwatorstwa UMK. Zainteresowania badawcze koncentrują się głównie na sztuce nowożytnej przede wszystkim terenów Polski, Szwecji i Włoch oraz na zagadnieniach współczesnego wystawiennictwa. Wśród szczegółowych tematów badawczych znalazły się m.in.: biografia, pochówek i pomnik grobowy Anny Wazówny; nagrobek króla Szwecji Jana III Wazy w katedrze w Uppsali; rzeźba polska w XVII w.; rzeźba włoska XV w.; badania źródłowe dotyczące rodziny Wazów w Polsce i w Szwecji; zagadnienia ikonografii nowożytnej (np. symbolika perły).